

A surrealist painting featuring a large, central face. The face is constructed from various architectural elements, including arches, windows, and columns, rendered in warm, earthy tones of brown, tan, and ochre. The background is dark and textured, suggesting a night sky or a dense, shadowy environment. The overall style is reminiscent of mid-20th-century modernism, with a focus on geometric forms and symbolic imagery.

דוד אנגל

מול הר הגעש

חוקרי תולדות ישראל לנוכח השואה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

דוד אנגל

מול הר הגעש

חוקרי תולדות ישראל לנוכח השואה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' יוסף הקר (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלימלך הורוביץ, פרופ' יפעת וייס,
מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס, ד"ר אמנון רוזנקרצקי

מרכז המערכת: מעין אבינר-רבהון

עריכה לשונית: עדינה דרכסלר

הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות

המוזיאון הלאומי לזכר השואה בווישנינגטון, ארצות הברית:

הקרן ע"ש מוריס ר' וקורין פ' גרינברג

קרן סטאר

המכון ללימודים מתקדמים של חקר השואה

מסת"ב 4-261-227-965-978

מספר קטלוגי 185-584

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תש"ע

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

לזכרו
של
עמוס פונקנשטיין

תוכן העניינים

9 פתח דבר

17 מבוא

פרק ראשון

47 הבכיינות ושולליה

פרק שני

108 גלויות ושיקומן

פרק שלישי

157 "העם היהודי רצח את עצמו"

פרק רביעי

206 "מה הדבר המרכזי אם לא השואה?"

258 אחרית דבר

261 ביבליוגרפיה

289 מפתח

פתח דבר

הספר הזה הוא תולדה של שלושה מקרים.

ב-1991 העתקתי את מרכז הפעילות האקדמית שלי מתל אביב לניו יורק. זמן קצר לאחר מכן נתקלתי באקראי בעמית לשעבר מאוניברסיטת תל אביב שעבר אף הוא לארצות הברית שנה לפני. כששמע שהוזמנתי לעמוד בראש הקתדרה לתולדות עם ישראל בעת החדשה באוניברסיטת ניו יורק הגיב בפליאה: "אבל מה לך ולהיסטוריה יהודית? הלא אתה חוקר שואה".

תגובתו שיקפה תופעה שטרם הערכתי אז לא את היקפה ולא את משמעותה – נטייתם של היסטוריונים של השואה מחד גיסא והיסטוריונים של עם ישראל (ובייחוד מי שמתמחים בעת החדשה) מאידך גיסא להגדיר את תחומי עיסוקם כשתי מלכיות נפרדות כביכול, כל אחת בעלת חוקים ונהלים משלה, שהמעבר ביניהן אינו חופשי אלא טעון ביקורת קפדנית. התופעה הזאת תמוהה ביותר, שכן לא רק להדיוטות אלא גם לאנשי אקדמיה שאינם מתמחים באחד משני התחומים נראה הקשר בין חורבן יהדות אירופה בשנות הארבעים של המאה העשרים לקורות היהודים בעיין המודרני דבר מובן מאליי. אכן, בעולם המסחרי, לרבות במגוריו הנושקים באקדמיה, כגון הוצאת ספרים ושיווקם, מרבים להתייחס לשני התחומים כאל מקשה אינטלקטואלית אחת.¹ ואולם

1 בחנויות הספרים הגדולות ברחבי העולם נמצאים הספרים על השואה במדור ה"יהודי" בדרך כלל, לא אחת סמוך לכרכים הכוללים בין השאר את סיפורי רבי נחמן מברסלב, ציורי מרק שאגאל או מתכונים לגעפילטע פיש, כנראה עקב תחושתם של בעלי החנויות שהקונה הרוכש ספרים בעלי תוכן "יהודי" עשוי למצוא עניין גם בספרים על החורבן ולהפך. אכן, בעת כתיבת המילים האלה (מאי 2006), תופסים ספרים על השואה את שמונת המקומות הראשונים (ו-19 מתוך 25 המקומות בראש הטיול) ברשימת רבי המכר של מוכר הספרים המקוון האמריקני הגדול amazon.com בקטגוריה "דת ורוחניות: יהדות – היסטוריה". המצב דומה ברשימה הגרמנית המקבילה (amazon.de); שם עוסקים חמשת הספרים הנמכרים ביותר באותו מדור בהיבט זה או אחר של השואה. בצרפת המצב שונה במקצת, שכן ספרים על קורות היהודים (להבדיל מספרים על תולדות הדת היהודית) נמכרים בחשיבות ארציות או נושאות של מדורי ההיסטוריה הכללית והפוליטיקה. אפילו ספרים העוסקים בנושאים כגון רצח עם, פשעי מלחמה או נאציזם באופן כללי נמכרים (בארצות-הברית לפחות) במדור ה"יהודי". ברשימת רבי המכר של amazon.com בנושא ההיסטוריה היהודית נמצאים הספר *A Problem from Hell: America in the Age of* הספר *Genocide*, מאת סמנתה פאוור (Power), במקום ה-12, והספר *The Rape of Nanking: The* *Forgotten Holocaust of World War II*, מאת איריס צ'אנג (Chang), במקום ה-16. היצירות האלה מצטרפות לרשימה ארוכה של ספרים שאינם דנים כלל ביהודים אך הפכו לספרים

לעמית, מן ההיסטוריונים הדגולים של גרמניה הנאצית, לא היה ספק שמדובר בשני תחומי מחקר והוראה נבדלים, והוא התקשה להבין כיצד אדם כמוני, המעורה כל כך באחד מהם לכאורה, נוטש אותו פתאום ומסיג גבול מקצועי מוסכם ומוגדר. אני כמובן לא ראיתי כך את הדברים. על-פי הכשרתי המקצועית אני היסטוריון בעל מומחיות בתולדות יהודי אירופה בעת החדשה. אמת נכון, עד 1991 הוקדש חלק הארי של פרסומי (אם כי לא כולם) לשנים 1939–1945, אך מבחינתי העיסוק בשנים האלה ביטא התעניינות רחבה בסוגיה בעלת חשיבות ראשונה במעלה בקורות היהודים בשלוש מאות השנים האחרונות: כיצד השפיעה המערכת הבין-לאומית שהתגבשה בהדרגה בין מלחמת שלושים השנה של המאה השבע-עשרה (1618–1648) למלחמת שלושים השנה של המאה העשרים (1914–1945)² – מערכת המורכבת ממדינות לאום בעלות רציפות טריטוריאלית וריבונות מוחלטת בלא גורם-על כלשהו המוסמך ומסוגל להתערב בענייניהן הפנימיים – על מאמציהם וסיכוייהם של יהודים לעגן ולחזק את ביטחונם הפיזי ורווחתם החומרית בארצות פזוריהם? ספרי על היחסים הפוליטיים בין גורמים יהודיים בפולין ומחוצה לה לממשלת פולין הגולה בתקופת מלחמת העולם השנייה, שהקנו לי שם כחוקר שואה דווקא, היו אמורים לבחון את האמצעים המדיניים שהפקידה המערכת הזאת בידי יהודים לאחר שהגיעה לשיא התגבשותה, וכן את השימוש שעשו היהודים באמצעים האלה בשעה גורלית לקיומם הקולקטיבי. ברי שהבחנה הזאת חייבה בדיקה מעמיקה של גורמים חיצוניים שהשפיעו על מצב היהודים בתקופה הנדונה, על המשאבים שעמדו לרשותם ועל ההחלטות שנקטו על מנת לנצל את המשאבים האלה. כך למדתי בין השאר פרק בהתפתחותה של המדיניות הנאצית כלפי היהודים, תולדות היחסים בין פולנים ליהודים בדורות שקדמו לחורבן, ההיסטוריה של הרפובליקה הפולנית השנייה, הסכסוך הפולני-הסובייטי, הטיפול הבין-לאומי בענייני מיעוטים בין שתי מלחמות העולם והדיפלומטיה של בעלות הברית במלחמת העולם השנייה. כך גם נטלתי חלק בדיונים שהעסיקו בעיקר היסטוריונים של גרמניה הנאצית, פולין, רוסיה, מלחמת העולם השנייה, המיעוטים באירופה, היחסים הבין-לאומיים במאה העשרים ורצח העם המודרני בלי קשר להקשר היהודי הספציפי שהוליד את מחקרי. ואולם בעיני שלי נועדה ההתפשטות לעבר הכיוונים הנוספים האלה, לרבות חקר השואה, בראש וראשונה לסייע בהבנת חווייתם ההיסטורית של יהודים דווקא. המומחיות שקניתי לי בהיסטוריה של השואה לא הייתה אפוא בעיני סטייה מן הכיוון המקצועי המקורי שלי.

² "יהודיים" עקב עיסוקם בנושאים בעלי זיקה לכאורה לשואה. לדוגמאות נוספות ראו Engel, *On Studying Jewish History*, p. 2

אני חייב את הכינוי "מלחמת שלושים השנה של המאה העשרים" לארנו מייר. ראו Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken?*, p. 32

לא העליתי גם על דעתי שמשעה שנתמניתי לעמוד בראש קתדרה לתולדות ישראל נגזר עלי להתרחק מן העיסוק בשואה. החלפת מקום העבודה לא הייתה כרוכה לדידי בהסבה מקצועית.

לא שלא הייתי ער למגמת ההפרדה. אדרבה, הבחנתי במספר ההולך וגדל של חוקרי שואה בני דורי³ שהגיעו אל הנושא מן התחום של ההיסטוריה האירופית ה"כללית", ובייחוד ההיסטוריה הגרמנית, ולא מן ההיסטוריה של עם ישראל. עניינם של ההיסטוריונים האלה היה בעיקר במבצעי הרצח ובעווריהם ובמתנגדיהם בקרב העמים הכבושים ובעולם החופשי. הם נטו לראות ביהודים גורם סביל בלבד; אם נקבע לקרבנות הרצח ולעולמם הפנימי תפקיד כלשהו בנרטיב של השואה שעלה מעבודותיהם הוא היה נעוץ בדימוי שדימו אותו הקמים עליהם להרגם ולא במעשיהם, במחשבותיהם או ברגשותיהם שלהם לנוכח הכיליון. ידעתי גם שאך מעט מעמיתי המתמחים בהיסטוריה היהודית בעת החדשה ראו בשואה נושא בעל חשיבות מרכזית בסדר יומם האינטלקטואלי. ב־1986 אף קָבַל הנשיא לשעבר של האגודה [האמריקנית] למדעי היהדות (Association for Jewish Studies) על מחסור לכאורה בהיסטוריונים בעלי הכשרה בתולדות ישראל הכשירים ללמד את נושא השואה באוניברסיטאות בארצות־הברית.⁴ ואולם כשעברתי לניו יורק עדיין חשבתי שהמצב הזה הוא ארעי, יליד צירוף נסיבות בלבד. הייתי סבור שדינו לחלוף בקרוב, שכן העניין האקדמי בשואה התגבר אז דווקא, בדומה לעניין בה בקרב הציבור הרחב, הכללי והיהודי כאחד. לנוכח ההתעניינות הגואה הזאת, כך שיערתי לעצמי, יימשכו היסטוריונים של עם ישראל אל חקר השואה כפי שהם (ועמיתיהם) משאר תחומי ההתמחות בהיסטוריה) נמשכים אחר שאר הנושאים המלהיבים את האקדמיה בכלל ואת החברה הסובבת אותה מעת לעת. רק לאחר הפגישה עם עמיתי הבנתי שלא מדובר בצירוף מקרים רגעי אלא בעמדה עקרונית הטבועה עמוק וחזק בשיח המקצועי של חקר השואה וחקר תולדות ישראל גם יחד.

מאז נתקלתי בביטויים רבים של העמדה הזאת. עם זאת ספק אם הייתי מתחקה בשיטתיות אחר עיקריה ושורשיה לולא שני מקרים נוספים. הראשון היה הבקשה שביקשוני גורמים בכירים באוניברסיטת ניו יורק בשנת 2000 לעבור מן הקתדרה להיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה אל קתדרה חדשה לתולדות השואה, המשותפת לאוניברסיטה ולמוזאון הלאומי לזכר השואה בושינגטון, ארצות־הברית (United States Holocaust Memorial Museum), שעמדו לחנוך אותה כעבור שנה. אנשי האוניברסיטה והמוזאון היו תמימי דעים באשר לצורך להעמיד בראש הקתדרה

3 הוכתרתי בתואר דוקטור ב־1979.

4 Band, "Editorial"

היסטוריון של תולדות היהודים דווקא כדי לתת משקל נגד לדגש ההולך ומתחזק בחקר השואה על הרוצחים והעומדים מן הצד. תחילה התלבטתי לנוכח ההשלכות של מה שעלול היה להצטייר בעיני רבים מעמיתי (ואכן הצטייר בעיני חלק מהם בסופו של דבר) כהסגה שנייה של גבול מקצועי מקובל, הפעם בכיוון הנגדי. נאלצתי לבחון בכובד ראש את יסודות ההפרדה בין שני התחומים ואת ההצדקות שהציעו מחייביה להמשך הצבת החיץ ביניהם. הבחינה העלתה ליקויים מבחינה הגיונית ועיוותי תפישה רבים. הדבר הביאני לראות במעבר המוצע הזדמנות לזיון על ההפרדה בתקווה לתרום לתיקון המעוות.

במה לפתיחת הדיון סיפק לי – שוב בדרך מקרה – עמיתי וידידי אברהם (פצ'י) שפירא. באחת משיחותינו סיפר לי על תכניתו לערוך סדרת מחקרים חדשה על סוגיות במחשבת ישראל בעת החדשה. הוא הסכים אתי כי שאלת רישומה של השואה בתיאורה ובהמשגתה של ההיסטוריה היהודית המודרנית היא סוגיה הראויה לבירור יסודי והזמין אותי לכתוב על כך ספר בעבור הסדרה. מכאן ההחלטה לכתוב בעברית. מכאן גם ההתמקדות בהיסטוריוגרפיה היהודית וביחסה לחקר השואה ולא בחקר השואה וביחסו להיסטוריוגרפיה היהודית. אין ספק שבחינת הזיקה בין שני התחומים מן הפרספקטיבה של חקר השואה הייתה מוסיפה רבות לתמונה המוצגת בפרקים הבאים. גם ההשוואה עם רישומן של השואה והתקופה הנאצית בכלל בהיסטוריוגרפיה הגרמנית מאז 1945 הייתה עשויה להיות מאלפת, וכמוה כך גם בדיקת השפעתה של השואה על כתיבת ההיסטוריה היהודית המקומית בארצות הכיבוש הנאצי לשעבר. ואולם עקב אילוצים מעשיים החלטנו עורך הסדרה ואנוכי להגביל את הדיון לשיח האקדמי על מקומה של השואה בהמשגת ההיסטוריה היהודית ודרכי ייצוגה, בעיקר כפי שהתפתח השיח הזה בשני המרכזים הגדולים של ההיסטוריוגרפיה היהודית שלאחר מלחמת העולם השנייה, צפון אמריקה ומדינת ישראל. מכל מקום, אני מודה לפצ'י מקרב לב על תמיכתו ועידודו, וכן על הצעותיו הקונקרטיות בדבר כיווני מחשבה אפשריים. הספר לא היה רואה אור בלעדיו. כמובן, אין הוא אחראי לדבר וחצי דבר מן הכתוב להלן. לעומת זאת, אם ימצא הספר ראוי להתייחסות כלשהי ניתן יהיה לזקוף את ההישג לזכותו במידה לא מבוטלת.

כאן יש לשוב ולהדגיש את הסייגים כדי שהקורא לא יטעה באשר לכוונותיו של הספר. ראשית כל, הדפים שלהלן אינם עוסקים לא בשואה ולא בחקר השואה. אדרבה, עניינם הוא יחסם לחקר השואה של היסטוריונים מקצועיים של עם ישראל (כלומר, חוקרים הפועלים בראש וראשונה במסגרת אקדמית), שעיקר עיסוקם הוא בתקופות קודמות בתולדות היהודים ולא בשואה גופא. לכן לא הניסיונות הרבים של היסטוריונים ואנשי מחקר מתחומים אחרים להסביר את השואה מהווים את נושאו המרכזי של הספר אלא

הדרכים שבהן השפיע (או לא השפיע) המחקר האקדמי ההולך ומצטבר בתולדות השואה על ההיסטוריונים של עם ישראל בתיאורם את התקופות והסוגיות המעסיקות אותם. הספר שואל באיזו מידה גילו ההיסטוריונים האלה בממצאיהם ובתובנותיהם של חוקרי שואה תכנים שעשויים להאיר תקופות ונושאים אחרים בתולדות היהודים. ההיסטוריונים של עם ישראל, טוען הספר, לא ייחסו ערך רב לחקר המפגש בין הרייך השלישי ליהודים. הם התעלמו מן השואה לא משום שקיימו דיון מעמיק וממצה במגמה לברר אילו תובנות חדשות עשויות לצמוח מעיון בהיסטוריה של השואה והעלו חרס, אלא מפני שמלכתחילה הוציאו מכלל אפשרות שיצמחו תובנות חדשות כלשהן ועקב כך דחו את הדיון הנדרש על הסף.

עיקר הספר הוא התחקות אחר שורשי הדחייה. הספר מאתר את שורשיה קודם כל בהתפתחות השיח האקדמי על תולדות ישראל מאז שנות העשרים של המאה הקודמת. הנה כי כן הוא בנוי משני רכיבים. במרכזו עומד מחקר היסטורי על התפתחותה של ההיסטוריוגרפיה של עם ישראל בשמונים השנים האחרונות. היחס אל השואה משמש מוקד לניתוח הזה. סביב הגרעין המחקרי הזה ארוגה מסה הקוראת לדיון שטרם התקיים על הויקה בין חקר השואה לחקר קורות היהודים. ודוק: המסה מסתפקת בקריאה לדיון בלבד; אין היא מטיפה לתוצאה מסוימת שלו. אין היא נרתעת למשל מן המסקנה שבסופו של דבר יש לדמות את השואה לאסון טבע שלא ניתן ללמוד ממנו מאומה על חיי היהודים שנשפו בו, על חוויותיהם ההיסטוריות בדורות שקדמו לו או על תרבותם כפי שהתפתחה במשך הדורות. טענתה היא רק שכיום רואים ההיסטוריונים האקדמיים המרכזיים של עם ישראל את המסקנה הזאת כאמת א־פירורית שאינה טעונה הוכחה ואינם מגלים נכונות להעמיד אותה במבחן המחקר. כנגדם טוען הספר שבלא דיון המבוסס על מחקרים פרטניים ורחבי היקף כאחד לא ניתן להעריך הערכה מלומדת ושקולה את הרלוונטיות של השואה לחקר שאר התקופות והנושאים בהיסטוריה היהודית.

הספר גם אינו מתיימר לרשום ולתאר את כל נקודות ההשקה, בכוח או בפועל, בין חקר השואה לחקר תולדות ישראל ואינו מעלה הצעה חיובית משלו לניסוח מחדש של סדר היום ההיסטוריוגרפי היהודי לנוכח השואה. הוא רק מראה שהצעות חיוביות שונות לניסוח מחדש של סדר היום ההיסטוריוגרפי היהודי לנוכח השואה אכן הועלו במשך השנים אבל נדחו בידי רוב ההיסטוריונים של עם ישראל בעת החדשה עקב התניה היסטורית שהחלה עוד כעשור וחצי לפני החורבן יותר מאשר עקב התמודדות אינטלקטואלית מעמיקה עם ההצעות עצמן. הספר מוקדש ביסודו אפוא לתיאור דרכי ההתניה ושלבי התגבשותה מתוך מטרה לעודד דיון מעמיק ומיושב על רישומה בהיסטוריוגרפיה היהודית הנוכחית.

תוך כדי הרצאת הדברים אני מותח ביקורת על עמדותיהם של כמה היסטוריונים

גדולים, לרבות כמה מעמיתי שתרמו למקצוע תרומה גדולה לאין שיעור ובמשך השנים למדתי רבות מפרי עטם ומשיחם המלומד. הספר אינו מתדיין אלא עם חוקרים ומלומדים מן השורה הראשונה. אם אני מביע בו הסתייגות מעניין כלשהו בכתביהם אני מדגיש בכל לשון שאין בכך אלא ביטוי לכבוד הרב שאני רוחש להם. לא הייתי טורח להתווכח עמם אלמלא החשיבות שאני מייחס לעבודתם. אני מקווה שעמיתי ישגיחו בכובד הראש שנהגתי בספר כלפי דעותיהם ויגמלו לי מידה כנגד מידה.

אנשים רבים סייעו לי בהכנת הספר וחובה נעימה לי להודות להם על תרומותיהם. דניאל בלטמן, ישראל ברטל, רוברט חזן, גולי נאמן ערד ויעל פלדמן קראו את כתב היד במלואו או בחלקו והעירו הערות מועילות. פאולה היימן, אנתוני פולונסקי וסטיון ציפרשטיין נענו להזמנתי להשתתף ברב שיח על נושא הספר כשעדיין היה בשלבים הראשונים להכנתו; האירוע הזה, שהתקיים בכנס השנתי של האגודה למדעי היהדות בדצמבר 2001, תרם רבות לחידוד תפישתי את הבעיה במלוא היקפה. פאול שפירו דרבן אותי לנסח את מחשבותי על נושא הספר כשהציע לי להרצות עליו במזוואן השואה בווישינגטון וכן כאשר הזמין אותי להנחות סדרה של סדנאות על הקשר בין חקר השואה למדעי היהדות. שותפי בהנחיית הסדנאות, ברל לנג ואלווין רוזנפלד, עזרו לי להבין את רישומה של השואה בתחומי התמחותם – פילוסופיה וספרות. דן מכמן ובוועד כהן הרשו לי לעיין בכתבים חשובים מפרי עטם טרם פרסומם. ישראל גוטמן, גיא מירון ודינה פורת הפנו את תשומת לבי למקורות חשובים. מיכל אנגל עזרה באיתור חומר. ייתכן שהאנשים האלה יסתייגו מדברים רבים הכתובים בספר ואף יבקשו להתכחש לתרומתם. אם כן, הסליחה אתם. בכל מקרה ברי שאין באזכור שמותיהם כדי לשתף אותם באחריות לדעות המובעות להלן, לא כל שכן לשאר המגרעות שיימצאו בספר. האחריות לכל הכתוב בו היא שלי בלבד.

תודה מיוחדת לעורכת הלשונית, עדינה דרכסלר; ולאנשי מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל – מר צבי יקותיאל, גב' מעין אבינרי-רבהון ויחזקאל חובב – על טיפולם המסור בכל הקשור בהבאת הספר לבית הדפוס.

הספר קודש לזכרו של מורי ורבי, עמוס פונקנשטיין ז"ל, שבזכותו התוודעתי לפני למעלה משלושים שנה לראשונה לחלק הארי של הכתבים שניתוחם הוא ביסוד הדיון שלהלן. אין לשער את החוב האינטלקטואלי, המקצועי והאישי שאני חייב לו. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

את החוב הגדול ביותר אני חייב כתמיד לאשתי, רונית, על ההקרבות שהקריבה והתמיכה שתמכה בי לאורך כל הדרך. החוב הזה הוא מן החובות שאין להם פירעון. מקובל לסיים דברי פתיחה לספר בציון המקום שנכתב בו, מתוך ההנחה כנראה שכל ספר משקף פרספקטיבה גאוגרפית מסוימת ומן הדין הוא שהקורא יתוודע אליה

פתח דבר

מראש. הספר הזה נולד בעקבות מעבר ותהייה על גבולות. יאה לו אפוא שנכתב ביותר ממקום אחד. הטיוטה הראשונה הוכנה רובה במכון ללימודים מתקדמים במדעי היהדות למנהל המכון, דוד רודרמן, ולצוות שלו על אירוחם הנדיב ועל תנאי העבודה היוצאים מן הכלל שהעמידו לרשותי. השלמות נוספו בפריס, בתל אביב, בירושלים, בניו יורק ובוושינגטון, ואילו המלים האלה, החותמות את שלב הכתיבה, נכתבות בשנת 2006 באולם ההמתנה של שדה תעופה בדרכי מארצות־הברית לישראל, עקב טיסה המאחרת להמריא. הקורא מוזמן להחליט אם יש בעובדות האלה משמעות כלשהי.

דוד אנגל

טרמינל 4, הית'רו, לונדון

מבוא

א

ב־1945, בתום מלחמת העולם השנייה, פרסם גרשם שלום – איש המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, חוקר בעל שם עולמי ששמו יצא הן כאיש רוח מפלס דרך הן כמוכיח בשער נגד המוסכמות האינטלקטואליות והפוליטיות של דורו – רשימה חדה ועוקצנית שנשאה שם סתמי למדי: "מתוך הרהורים על חכמת ישראל".¹ במשך שישים שנה עורר המאמר תגובות חריפות מכיוונים שונים. בנימה לעגנית גלויה יצא שלום נגד "פרצופו הגרוטסקי" של חקר היהדות מימיו הראשונים במאה התשע-עשרה ועד עצם ימיו שלו. הגרוטסקיות באה לידי ביטוי בין השאר, לדבריו, ב"תיאולוגיזציה וספיריטואליזציה מופרות" שבהן עטו חלוצי מדעי היהדות בני אותה מאה את החוויה ההיסטורית של עם ישראל, ב"זיוף העבר עלידי טשטוש היסודות המערערים, המורדים ומתפרצים בהיסטוריה ובמחשבה" וב"המעטת הדמות עד כדי גניזה של תופעות שאינן הולמות את תורת ההתקדמות לפי הנוסחאות שנעשו מקובלות במאה שעברה".² אפילו העתקת מרכז הכובד של חקר קורות ישראל ותרבותה מן הגולה אל המולדת והמרת לשון המחקר מגרמנית לעברית לא היה בהן כדי לתקן את המעוות לטעמו: "באנו למרוד", הכריז, "ונמצאנו ממשיכים".³ ותקווה לשיפור לא ראה באופק – במידה רבה עקב השואה שפקדה זה עתה את יהדות אירופה:

מי יודע אם נספיק עוד להשלים את המוטל עלינו. כי קוינו למרפא והנה – בעתה. בחורבן הגמור של עמנו באירופה נחרבו גם מרבית הכוחות הרעננים שקוינו להם להמשך המפעל. ואולי אין אנו יודעים כלל, כמה יתומים ובודדים אנו במלאכתנו. האם ניבנה מכוח שארית הפליטה? פעמים נדמה שעמידתנו בפני החזון הגדול של חכמת ישראל המתחדשת היא כעמידתם של אותם המלאכים שנקראו לומר שירה לפני המקום ולא הספיקו להשלים פרקם, "כי כוחם תשש ובטל לעמוד בפני יוצרם כהתבטל הניצוץ עלי-גבי הגחלת".⁴

1 שלום, דברים בגו, ב, עמ' 385–403.

2 שם, עמ' 387, 396–397.

3 שם, עמ' 402. ההדגשה במקור.

4 שם, עמ' 402–403.

כעבור 14 שנה חזר שלום לבחון את "חכמת ישראל – בימים ההם ובזמן הזה".⁵ הפעם כתב בנימה אופטימית למדי, והערכתו את השפעת החורבן הנאצי על מדעי היהדות הייתה מאוזנת יותר. אמת נכון, קונן, השואה "כרתה את הענף שעליו ישבנו" בכך ש"הצאצאים הרוחניים, התקווה לנוער נלהב אשר יתמסר ל[חקר תולדות ישראל] בכוה השפעת האידיאה של תמונה יהודית כוללת חדשה וכתובת היסטוריה יהודית חדשה – נספו באושוויץ ובשאר המקומות".⁶ ועם זאת, קבע, "השואה סילקה סופית ולחלוטין נקודת מבט שהייתה אפשרית רק לפניו" – נקודת מבט שמנעה מן האבות המייסדים של חכמת ישראל "לראות את היהדות... ברציפותו של כלל חברתי, אשר נאבק אמנם בהשראתן של אידיאות גדולות, אך מעולם לא הודרך ולא שועבד על-ידן עד תום".⁷ שלום ייחל אפוא למפנה בתפישת העבר היהודי ובייצוגו – מפנה שיתחולל דווקא בהשפעת השואה.⁸ ואולם הוא ידע שהשינוי הזה לא יתחולל מיד:

סבלנו מהקזת דם שאין לשער כלל את תוצאותיה מבחינה רוחנית, מבחינה מדעית יוצרת. לא נתאפשר לנו עדיין – לנוכח המרחק הקטן בינינו לבין המאורעות הללו – לרדת לסוף משמעותו של כל אשר חיינו וסבלנו, להבינו באורח שכלי ומדעי... כאשר באה ב־1492 השואה הגדולה של גירוש היהודים מספרד, וכתרה לפתע אחד הענפים הגדולים ביותר, המשגשים ביותר, החשובים ביותר מבחינה רוחנית, מעץ החיים של העם היהודי – עבר זמן רב בקרב העם עד שהצליח להגיע מבפנים לסיכום אמיתי, להתמודדות פנימית ממשית עם מה שקרה לו. שני דורות נמשך הדבר במאה ה־17 עד שהגיעו לכלל זה, ובוודאי לא יהיה זה שונה בהרבה גם הפעם. אינני מאמין... כי אנחנו מסוגלים כבר היום להוציא את המסקנות; אך השפעת כל מה שקרה, תמונתה של השואה, בהכרח תהיה מדבירה ממש בשביל בעייתיה של חכמת ישראל, ויש להעריכה, לפי הרגשתי, הערכה גדולה ומקיפה ביותר.⁹

כשציין את "השואה שבשנת 1492" הציב שלום על טיבו של המפנה שראה באופק.¹⁰ גירוש ספרד היה בעיניו מאורע שחולל מהפכה מחשבתית בעם ישראל – מהפכה

5 הרצאה שנישאה במכון ליאו בק, לונדון, 7 בספטמבר 1959. גרסה עברית פורסמה ב־1961: שלום, עוד דבר, עמ' 133–142. והשווה Scholem, *Messianic Ideal*, pp. 304–313.

6 שלום, עוד דבר, עמ' 140.

7 שם, עמ' 139–140. על משמעותה של ראיית היהדות "ברציפותו של כלל חברתי" במשנתו של שלום ראו להלן, פרק ב.

8 גם לייסודה של מדינת ישראל ייחס שלום תפקיד מרכזי במפנה המיוחל, שכן השואה והקמת המדינה היוו בעיניו שני היבטים של "תהליך היסטורי כביר אחד". שם.

9 שם.

10 כבר ב־1934 ראה שלום בגירוש ספרד "שואה"; ראו דברים בגו, ב, עמ' 263. אין אפוא לפרש את השימוש במילה הזאת בתור ניסיון לגזור גזרה שווה בין מאורעות 1492 למאורעות 1942.

מול הר הגעש — חוקרי תולדות ישראל לנוכח השואה

דן בשיח האקדמי על מקומה של השואה בחקר ההיסטוריה היהודית. הוא אינו עוסק לא בשואה ולא בחקר השואה, אלא ביחסם לחקר השואה של היסטוריונים מקצועיים של עם ישראל. מקובל לחשוב שהשואה מטילה צל ארוך על חקר תולדות ישראל והספר מראה שלא כן המצב. אדרבה, חוקרים רבים של תולדות ישראל בעת החדשה דורשים לשחזר את קורות יהדות אירופה מבלי להתייחס לאסון שפקד אותה באמצע המאה העשרים. עקב כך מתקיימים חקר השואה וחקר ההיסטוריה של עם ישראל כשני תחומים נפרדים.

מול הר הגעש בוחן את שורשי המצב התמוה הזה ומוצא אותם בהתפתחות המפעל ההיסטוריוגרפי היהודי בשמונים השנים האחרונות. הוא מראה כיצד השפיעו ההקשרים החברתיים, המדיניים והאידיאולוגיים שבהם פעלו גדולי ההיסטוריונים של עם ישראל במאה העשרים, בישראל ובתפוצות כאחד, על הערכתם את מקומה של השואה ברצף ההיסטוריה היהודית, ומתאר כיצד נעזרו בשואה כמה חוקרים יוצאים מן הכלל כדי להאיר תקופות ומאורעות מוקדמים בהיסטוריה היהודית.

על העטיפה:

שולה טל, 'תפילה', אוסף יד גרטרוד קראוס, עין הוד; באדיבות המשפחה

0 01850000584 5
דאנאקורד 185-584

מחיר מומלץ 87.40 ש"ח

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים